

Om hustomter og højryggede agre på Vårø Knude

eller:

Teorien der blev aflivet

af Jens Bech

Landboreformerne i slutningen af 1700tallet hører til i Afdelingen for Fælles Kulturarv. Vi har alle lært om dem i skolen og ved, om ikke andet, så ihvertfald det om dem, at de ledte frem til bøndernes frigørelse fra stavnsbånd og hoveri, og vi har derfor også lejlighedsvis med passende ærbødighed skævet til Frihedsstøtten foran Københavns hovedbanegård. Oprindeligt sat ved hovedstadens vestlige bygrænse skulle den for stedse markere, at bønderne nu var blevet frie mænd og ejere af det produktionsapparat, som de hidtil havde været henvist til at betjene på godsejernes præmisser.

Men stavnsbåndets og landsbyfællesskabets ophævelse var andet og mere end et skift i bøndernes juridiske og ejendomsrættigheder. Den medførte også nogle betydningsfulde omlægninger af selve måden at dyrke og behandle jorden på. Så gennemgribende var disse ændringer, at de inden for nogle ganske få årtier forandrede det danske landskab til ukendelighed.

Mark og landskab før udskiftningen

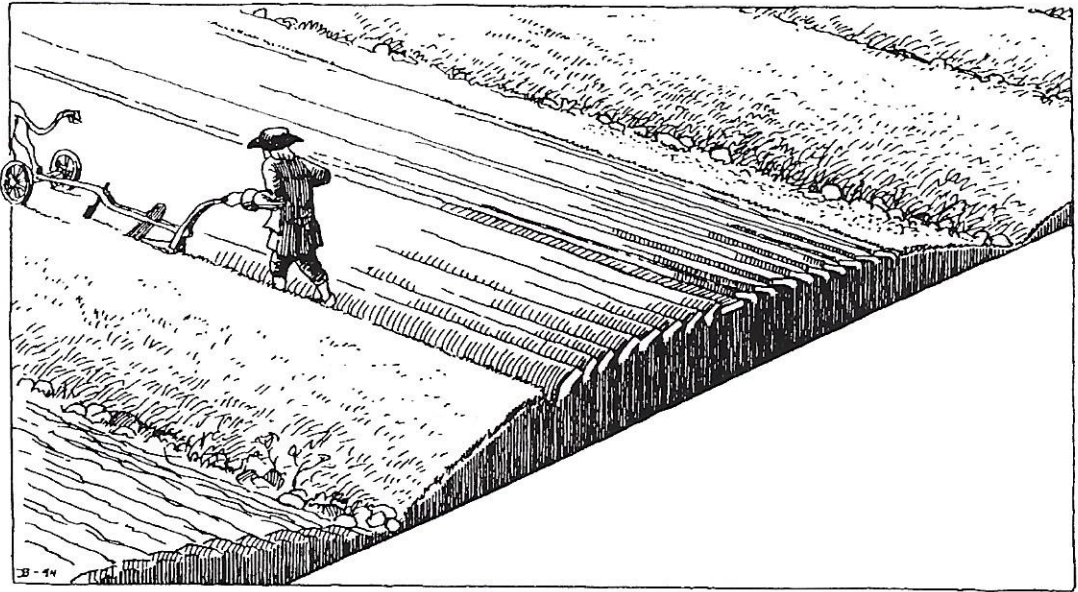
Før landboreformerne lå bondelandets huse placeret, som de havde ligget i mange århundreder: i landsbyerne. Faktisk bestod landsbyerne af bøndergårde (plus et lille antal jordløse huse); det åbne land var uden bygninger og næsten også uden træer, bortset fra de egentlige skove. Men agerlandet var ikke bare én stor dyrket flade uden struktur. Tværtimod var det

inddelt og underindelt meget omhyggeligt på en måde, der skulle sikre, at dyrkningsfællesskabets deltagere alle havde ligelig andel i jord af god og ringere bonitet.

En landsbys markjord var inddelt i et antal *vange* – i vor del af landet sædvanligvis tre – der hver for sig dyrkedes med én bestemt afgrøde om året. I trevangsbruget blev jorden således drevet i en rotation, der typisk bestod af ét års byg, ét års rug og ét års hvile, en regel der dog var mange undtagelser fra. Således kunne man på god jord og velgødet jord springe hvileåret over og erstatte det med en afgrøde af ærter eller anden bælgrugt, der tilførte jorden kvælstof.

Vangene var inddelt i *skifter*, også kaldet *fald* eller *åsgange*. Skifternes antal, afgrænsning og fordeling var bestemt af forskelle i jordens bonitet. Hvert skifte havde sit eget navn, og disse gamle marknavne, hvoraf mange utvivlsomt daterer sig tilbage til landsbyernes anlæggelse for henved 800-900 år siden, er en vigtig kilde til oplysninger om nu forsvundne bebyggelser og andre landskabslementer.

Det enkelte skifte var igen opdelt i et antal *agre* – groft sagt en for hver af de gårde, som landsbyen bestod af. Agrene var lange, smalle og højest ned langs midten, nærmest som en slags overdimensionerede højbede. Disse *højryggede agre* frembragtes ved, at man hele tiden pløjede dem, så mulden vendtes ind mod midten. Deres specielle form var betinget af flere forhold. Dels af selve pløjeredskabet, den lan-

1. De højryggede agre blev til ved en pløjningsmetode, der var enkel og virkningsfuld: Jorden vendtes hele tiden ind mod midten af ageren. (Tegning Jens Bech).

ge og tunge hjulplov, der med sit forspand på 4-6 trækdyr var yderst besværlig at vende - agrenes smalle strimmelform indskrænkede antallet af vendinger til det minimale - og dels af hensynet til bortledning af vand fra den iøvrigt fuldstændig udrænede markoverflade. Fra agrenes krumme ryg løb vandet ned i de rendeformede *agerrener* mellem dem og ledtes herfra bort.

Det dyrkede land indtil for ca 200 år siden må man altså forestille sig opdelt næsten som et puslespil i højst uregelmæssige felter, hvert for sig riflet som et gigantisk vaskebræt af de højryggede agre. I mosaikken indgik desuden en hel del udyrket jord. Det var både de egentlige *overdrev*, som var store, fælles græsgange på enge eller sandjord, og desuden talrige mindre områder - typisk vandlidende småpletter uegnet til dyrkning - der lå som mindre, grønne øer imellem agerskifterne.

Hvor meget er der tilbage?

Hele dette landskabsmønster, skabt af et dyrkningssystem der stort set ikke havde ændret sig

siden vikingetiden, blev med udskiftningen og bøndergårdenes påfølgende udflytning til de nye selvejerlodder, brudt op. Vanger og skifter ophørte med at eksistere, der udlagdes titusindvis af kilometer nye markskel, og man forlod den gamle metode med at pløje jorden som højryggede agre.

Det betyder selvfølgelig ikke, at ethvert spor af disse forsvandt som ved et trylleslag. Et så markant og omfattende terrænrelief udslattes hverken på et eller fem årtier, selvom der pløjes på kryds og tværs af de gamle agerskel. Men efterhånden udviskedes de alligevel næsten overalt og røber sig idag mest for det vågne øje, og kun på steder hvor senere tiders jordbehandling ikke helt har ødelagt dem. Det er navnlig i skove, man har mulighed for at se de gamle dyrkningsspor, og især hvor skovbunden er nogenlunde åben og overskuelig. Men også uden for skovene, på dyrket mark, kan man stadig støde på dem hist og her, for eksempel hvor et markskelsdige skyder ryg med regelmæssigt gentagne intervaller, fordi det i sin tid er anlagt på tværs af en serie højryggede agre.

På Tåsinge finder man spor efter agrene bl.a. i Pederskov samt i Skovballe og Vornæs Skove.

Om agrenes størrelse

En undersøgelse af fynske skove har vist, at der her er bevaret betydelige rester af gamle agersystemer¹. Nogle af skovene er udlagt lige efter udskiftningen og har således forseglede marker, som har været i brug helt op til dette tidspunkt. Men der ses også agre på arealer, der har ligget hen som skov i mindst 300-400 år, og her må der være tale om dyrkningsflader opgivet i langt ældre tid – måske allerede i middelalderen.

I den fynske undersøgelse er der registreret et så stort antal agre, at man kan danne sig et billede af deres »normale« – eller ihvertfald gennemsnitlige – størrelse. Her er det især *bredden*, der er af interesse, for den er målbevidst afstukket af dem, der i sin tid anlagde dem, hvorimod *længden* i højere grad har måttet afpasses efter terrænet og andre forhold uden for menneskelig indflydelse. Agrenes bredde var meget forskellig. Den varierer fra 6 til ca 22 m, med gennemsnitsbredden på 14-15 m smukt placeret i midten.

Præcis hvilke forhold, der har dikteret agrenes bredde, er ikke let at sige. Man kunne godt tænke sig, at en våd jordbund har forårsaget anlæggelse af særlig smalle agre – det ville jo betyde stor tæthed af rener, der kunne aftage meget overfladevand. Noget tyder da også på, at dette hensyn har spillet ind – men nok kun delvis. For man finder også smalle agre på god og tør bund, og der må det så have andre årsager. Men hvilke?

At søge dette spørgsmål besvaret var et af målene, da Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske Kontor i 1992 gennemgik udvalgte områder på Sydfyn og øerne for blandt andet at undersøge forekomsten af højryggede agre og andre kulturspor i landskabet. Kampagnen var et pilotprojekt afledt af, at den nys ikraft-

trådte naturbeskyttelseslov udvidede begrebet »fredede fortidsminder« med flere nye kategorier, hvoriblandt netop »agerspor« – foruden andre såsom *vejspor, sten- og jorddiger og træer og sten med tilknyttede sagn*. Disse andre kategorier vil vi dog i denne sammenhæng lade ligge².

Da det af mange årsager ikke ville være hensigtsmæssigt uden videre at frede samtlige bevarede agerspor, og dermed gøre indgreb i driften af titusindvis af hektar skov, gjaldt det for os om at finde frem til nogle udvælgelseskriterier for, hvad der kunne kaldes »særlig fredningsværdigt«. *Store områder med velbevarede agre* var én oplagt mulighed, *særlig høj alder* kunne være en anden. Men de højryggede agre er ikke så lette at datere. De fleste har som nævnt været i brug gennem flere hundrede år, og selv om man giver sig til at grave i dem, er der ingen større sandsynlighed for at finde genstande eller andet, der præcis kan fortælle, hvornår de er anlagt. Men vi kender dog nogle få lokaliteter med agre, der på grund af særlige fundomstændigheder har kunnet tidsfæstes.

Nogle af de ældste af disse daterede agre er af ringe bredde. I særlig grad gælder det et tilsandet agersystem udgravet på vikingetidslokaliteten Lindholm Høje ved Nørresundby, her var de enkelte agre kun omkring meterbrede. Men også fra andre steder i Danmark, Norge og Sverige kendes der et lille antal fund af 4-5 m brede agre, hvis alder har kunnet fastslås til ca tusinde år. Det var således nærliggende at søge opklaret, om der i agrenes bredde kunne ligge en dateringsmulighed.

Smalle agre på Vårø Knude

Vor opmærksomhed blev derfor vakt, da vi et par steder på Sydfyn fandt mere eller mindre velbevarede systemer af kun ca 5 m brede agre, nemlig i Pipstorn Skov ved Fåborg, og i Nakkebølle Dyrehave. Begge steder var der tale om skove langt ældre end udskiftningen. Og end-

2. Vårø Knude i fugleperspektiv, før udgravningen. Øverst på billedet ses de to græstørvbyggede anlæg. De parallelle furer i grønsværen er de tydeligste af agersystemets rener.

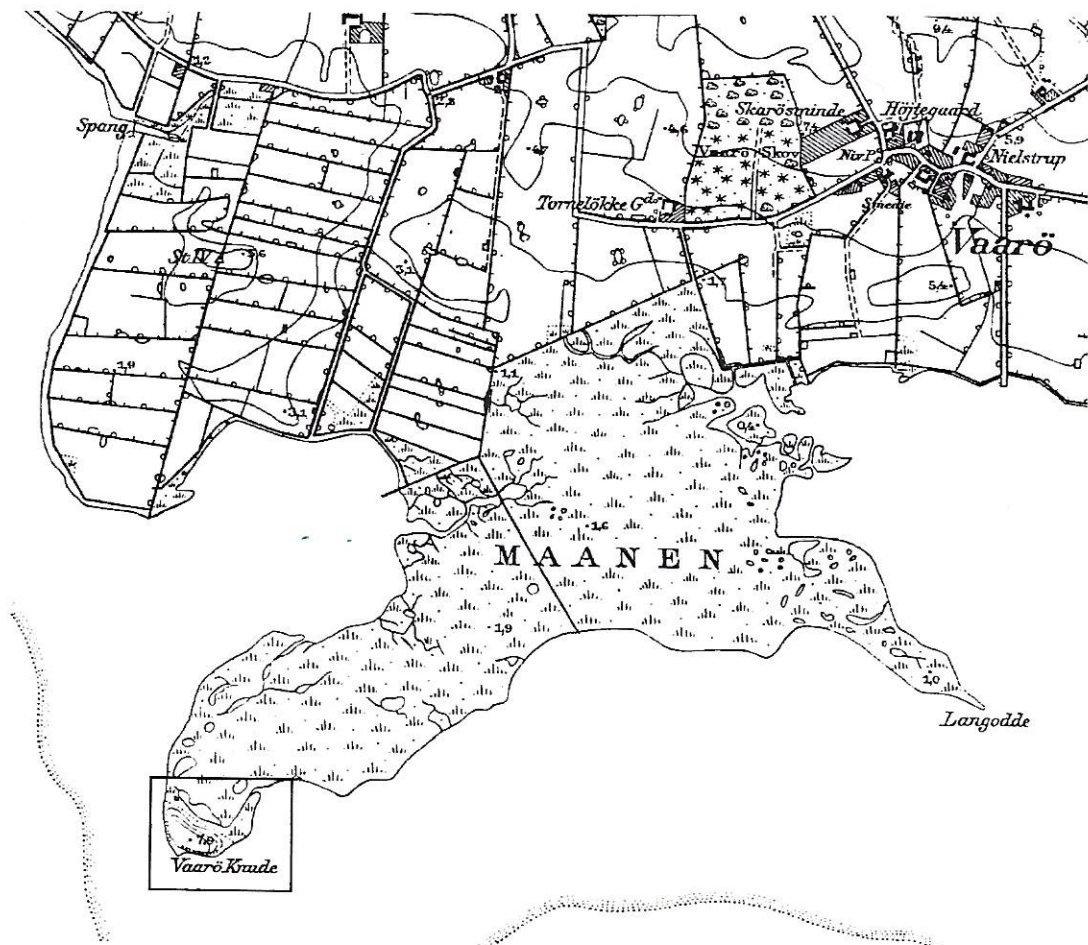
nu mere spændende blev det, da der også på Tåsinges sydvestpynt Vårø Knude afslørede sig et lille system af smalle agre liggende sammen med to små hustomtliggende anlæg af ukendt alder. Især fordi agrene syntes anlagt uden om »hustomterne« og altså ligesom respekterede disse, uagtet at tomterne, der nærmest må karakteriseres som lave, rektangulære jordvolde, ellers ville have været lette at overpløje eller udjævne.

Her var altså et sted, hvor nogle af de sjældne smalle agre tilsyneladende indgik i en sammenhæng med noget, der med lidt god vilje nok kunne være en lille og primitiv bebyggelse. Primitiv ikke mindst fordi byggematerialet efter tomternes udseende at dømme havde været græstørv. Kunne det tænkes, at de havde huset de mennesker, der havde dyrket agrene? Stod vi måske ligefrem over for en egentlig bosættelse – en diminutiv »gård« – på dette øde

og udsatte sted langt fra nærmeste landsby? I så fald kunne sporene være ældgamle – måske helt fra tidlig middelalder.

Det ville mildt sagt være usædvanligt med en sådan afsides placeret bosættelse i tidlig historisk tid. Men netop beliggenheden *kan* være en forklaring. Fra Vårø Knudes beskedne 8 meters højde kan man overskue det meste af Øhavet, se hele vejen hen langs Tåsinges sydkyst til Rudkøbing, og op langs vestkysten til Vornæs, samt opdage alt, hvad der nærmer sig ude fra Østersøen. Den perfekte udkigspost til urolige tider, og på sådanne var der ingen mangel i den tidlige middelalder.

Men risiko for søværts overfald har der været masser af gange op gennem tiderne, siden venderne hærgede, så man kunne derfor absolut ikke uden videre antage, at den eventuelle udkigspost på Knuden var så gammel. Og de lave græstørvvolde derude har længe

været kendt af mange tøsinger, selv om ingen rigtig havde den endegyldige forklaring på dem. »Skanser fra svenskekrigene«, og »udkigspost fra Napoleonskrigene« var nogle af tolkningerne, der dog, så vidt det var muligt at få oplyst, ikke var baseret på særlig konkrete historiske kilder³.

Hvis vi ville vide noget om hustomternes alder og anvendelse, i håbet om på den måde også at få agrene tidsbestemt, var der derfor ikke andet at gøre end at søge problemet løst ved hjælp af en arkæologisk udgravning. Som sagt så gjort.

Om stedet

Vårø Knude er en moræneknold af ler og grus,

der engang i forhistorisk tid må have ligget som en ø godt en kilometer ud for Tåsinges sydvesthjørne. Strandvoldsdannelse aflejet af vind og strøm i læ af øen har efterhånden forbundet den med »moderlandets« kyst og udgør idag det største sammenhængende strandengsområde i Det Sydfynske Øhav. Set inde fra engdraget ligger Knuden som en strandet hval yderst på den ca 2 km lange, lave halvø. I sydvest er bakkeknolden nu nedbrudt af havet til en lodret lerklint, mens den ind imod engene i nordøst falder i en jævn skråning. Bakken er ca 200 x 100 m, længst i retningen NV/SØ.

På Knudens absolut højeste top ligger de to hustomter, eller *anlæg*, som vi på grund af usikkerheden nok bør kalde dem. Det nordvestlig-

ste, *anlæg I*, var det tilsyneladende bedst bevarede. Udvendig måler tomten 10 x 8 m, men dens gulvareal inden for de brede volde af sammenskredne græstørvægge har næppe været større end 6 x 4 m. I sydøstgavlen ses en åbning i vægvolden, utvivlsomt efter en dør.

Fem meter sydøst for den ligger *anlæg II*, der er af samme længde, men lidt mindre bredde, nemlig ca 6 m. Denne tomt er knap så markant som den anden, dens langvæg imod nordøst udgøres af en noget lavere vold end de øvrige vægge, og den har ingen tydelig dør men til gengæld måske svage spor af en skillevæg midt i på tværs.

Omkring tomterne, anlagt parallelt hen ad bakkeskråningen, ligger de højryggede agre ialt 18-19 stykker. Langt de fleste er mellem 4 og 6 m brede og tilhører altså udpræget »den smalle type«, som vi ønskede at få dateret, mens et par af dem på 8-9 m lidt mere nærmer sig normale dimensioner. Flere steder stak større sten op af agerrenernes fordybninger, hvor de i sin tid er blevet henlagt, efterhånden som de dukkede op under markarbejdet. Andre større, jordfaste sten tittede frem af grønsværen umiddelbart nordvest for hustomterne, hvor der ikke var anlagt agre.

Om udgravningen

I august 1993 gik vi i gang. Med en rendegraver gravedes et snit tværs gennem hvert af anlæggene I og II, et gennem det stenfyldte område nordvest for dem, samt en 20 m lang grøft ned over bakkeskråningen og tværs gennem nogle af de tydeligste højryggede agre. Det var med nogen spænding, at vi med skovl og graveske gik løs på de brungule sandlag, som åbenbarede, da maskinen havde lagt græstørvæne til side til senere genplacering. Især i *anlæg I*, som måtte formodes at være »stuehuset«, såfremt teorien om en længerevarende bosættelse på Knuden skulle vise sig at holde stik.

Det gjorde den imidlertid ikke. De arkæologiske snit gennem begge tomterne viste utvetydigt, at de lave volde havde været opbygget af græstørv, og at de *havde* haft en lodret væg indefter. En art huse kan det altså meget vel have været, selv om der ikke i de smalle grøfter fremkom aftryk efter stolper, der kan have støttet vægge og tag. Men i begge anlæggene manglede fuldstændig et gulvlag i form af jord farvet mørkere af trækul og andet organisk materiale, ligesom der heller ikke fandtes spor af noget ildsted. Tilsammen må dette tages som uomtvistelige vidnesbyrd om, at der ingensinde fast og gennem længere tid har opholdt sig mennesker inden for græstørvmurene.

Desværre gav heller ikke grøften tværs gennem agrene nogen form for oplysninger fra sig. Formentlig som følge af ivrig mosegriseaktivitet gennem tiderne var der ikke, som man ellers har kunnet iagttage det andre steder, bevaret spor efter hjulplovens muldvendinger, og selv overgangen mellem pløjelaget og den sandede undergrund var helt uskarpt og udvisket.

Af oldsager fandt vi ikke særlig mange. Inde i *tomt I* fremkom under græstørvdækket et antal ølkapsler og messinghætter fra jagtpatroner – et vidnesbyrd om stedets velegnethed til ophold under efterårets andetræk. Lidt dybere fremkom en geværkugle af bly og en stump af en »kridtpibe« af fint rødler – ellers intet fra middelalder eller nyere tid.

Derimod var der tydelige tegn på en noget stærkere aktivitet længere tilbage i tiden. Overalt på bakketoppen fandtes et tyndt kulturlag fra tidlig bondestenalder, dvs omkring 3.500 f.Kr. Tomternes græstørvægge var anlagt direkte på dette sandede bopladslag, der indeholdt spåner fra flinttilhugningen, enkelte stumper af slebne, tyndnakkede økser, og nogle få lerkarskår. Ikke overraskende. Et sted med en beliggenhed som Vårø Knudes i forhold til land og vand *måtte* simpelthen forventes at rumme mindst én stenalderboplads.

4. Udgravningsfelt, tværs gennem anlæg I. I de gennemskårne vægvolde fremtræder græstørvopbygningen som lyse striber.

Sammenfatning

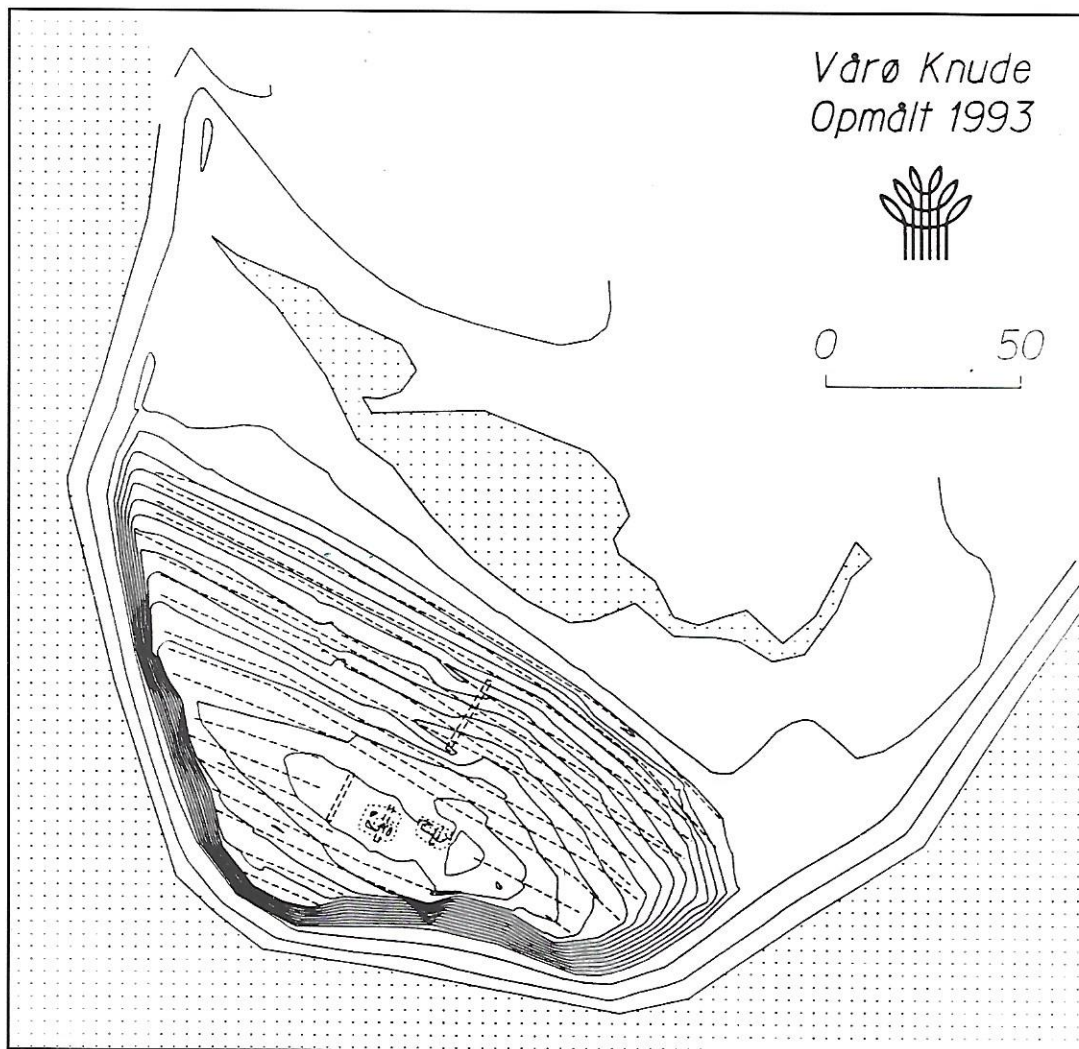
Dét blev altså undersøgelsens lidt skuffende, men ikke helt uventede resultat: vi fik ikke dateret »hustomterne« – og dermed heller ikke de smalle agre. Men vi fik konstateret, at de lave, firkantede jordvolde på Knudens top meget vel *kan* have været en form for simple, tagdækkede bygninger, selv om de tydeligvis aldrig har tjent som fast opholdssted, hverken for mennesker eller dyr.

Men hvad har disse eventuelle bygninger da så tjent som? Mest sandsynligt som vejrskjul; muligvis – som den lokale tradition antyder det – bygget på Napoleonskrigenes tid til brug for en bemandedt udkigspost. Eller måske mere nærliggende: til brug for byhyrden fra Vårø, der passede kreaturerne på Monnet. Når syd-vestenvinden sendte regnbyger piskende ind over strandengene, kunne han finde ly bag lune græstørvægge og velsagtens under et nu længst forsvundet stråtag. Stak han hovedet ud

af døråbningen, kunne han overskue hele Monnet og derved følge dyrenes færden. Sådanne »markboder« til hyrder kendes fra andre steder i landet.

Der er dog også en tredje og noget mere dystre mulighed. Vi ved, at der så sent som i 1700-tallet fandt henrettelser sted »paa Waarøe Maane«. Denne lakoniske stedsangivelse siger ganske vist intet om, *hvor* på det mægtige areal retterstedet var, men da sådanne traditionelt var placeret højt i terrænet (jævnfør de mange »Galgebakker« i hele landet), er selve Knuden nok et temmelig sikkert bud. Så måske var den ene af græstørvoldene en simpel indramning af det sted, hvor Kirsten Skomagers fra Bjerreby en kold januardag i 1754 blev halshugget med sværd, fordi hun havde født i dølgsmål⁴. Og sikkert flere andre før hende.

Og de højryggede agre? Vi står stadig tilbage med den noget gådefulde kendsgerning, at »nogen« i en periode har fundet det umagen

5. Plan over Vårø Knude med anlæg I og II samt de fire udgravningsfelter. Agerrenerne er angivet som stiplede linier. Opmåling: Kulturhistorisk Kontor, Skov- og Naturstyrelsen.

værd at pløje Knudens sandede og vejrbidte græstørv op til agerdyrkning. Udbyttet må antages at have været yderst karrigt. Hvem var de? Og hvad fik dem til det?

Da de altså ikke har været bosiddende på selve stedet, må de være at finde blandt bønderne i Vårø; nærmere kommer vi dem næppe. Og vi gætter måske ikke helt forkert, hvis vi søger deres bevæggrunde i den kraftige

vækst i landbefolkningen, der i 1700-tallet afstedkom et stærkt behov for at inddrage mere jord til dyrkning. *Flere munde at mætte* kan meget vel have været det incitament, der har bevæget de Vårø bymænd til at bakke hjulplø, trækdyr og såsæd to besværlige kilometer fra landsbyen ud over Månens knortede strandenge og op på Knuden. Og af luftfotos kan vi se, at de måske også har gjort ophold

undervejs: på en lav højdning i engene lidt nordøst for skydebanen er der et andet lille felt med højryggede agre, som dog er så svage, at de næsten ikke kan erkendes, når man står på stedet.

På Vårø Knude er udgravningen forlængst dækket til og græstørvene atter groet fast. Vi fik kun besvaret nogle af de spørgsmål, som vi på forhånd havde stillet os. Men som det så ofte går med en arkæologisk udgravning, så rejste den en lang række nye. Og svarene på dem kan vi så håbe på, at fremtidige undersøgelser i mark og arkiv engang vil kunne leve-

Jens Bech, født 1943 i Odense. Student 1961 fra Svendborg Statsgymnasium. Uddannet som forhistorisk arkæolog ved Århus Universitet 1962-69. Deltog i studietiden i arkæologisk feltarbejde i Danmark, Norge og Abu Dhabi. Siden 1969 bosat på Strynø. Museumspædagog på Langelands Museum 1970-75, derefter i en årrække projektansat som leder af talrige udgravninger og andre undersøgelser på Langeland, Sydfyn og i Italien. Siden 1982 ansat i Skov- og Naturstyrelsens Kulturhistoriske Kontor med forvaltning af de fredede fortidsminder som arbejdsområde. Bibeskæftigelse som tegner; har bl.a. illustreret og tilrettelagt Valdemar Jensens bøger "Tåsinge Rundt" og "Søren Lolk - den mærkelige Tåsingebonde". Tidligere artikel i Tåsingebogen 1989.

Noter

- 1 Undersøgelse udført af Kartografisk Dokumentationscenter, Odense Universitet, ved lektor Per Grau Møller. Resultaterne er foreløbig omtalt i upublicerede interne rapporter 1990 og 1995.
- 2 For undersøgelsen og dens resultater har forfatteren redegjort i en intern rapport: »Kulturhistorisk Registrering - et pilotprojekt«, Skov- og Naturstyrelsen 1993.
- 3 Valdemar Jensen: »Tåsinge rundt - en lokalhistorisk sejltur« s. 105 (Tåsinge Museums- laugs Forlag 1982).
- 4 samme, s. 106.